

RECENZÍÓ

SOPHIE TURENNE (SZERK.): FAIR REFLECTION OF SOCIETY IN JUDICIAL SYSTEMS – A COMPARATIVE STUDY (HEIDELBERG [ET AL.]: SPRINGER 2015) 235.

A magyar közéleti médiát követők időről időre tanúi lehetnek az elemi felháborodásnak, vagy éppen erős helyeslésnek, amely az egy-egy kiemelt figyelmet kapó ügyben született – jellemzően büntetőjogi – ítéleteket övezi. Újságcikkek latolgatják, hogy igazságos ítélet született-e, összehasonlítva a büntetési tételt más, hasonló ügyekben született ítéletek szankcióival, és ha a társadalmi igazságérzetnek nem megfelelő a döntés, akkor rendre felmerül a kétely az eljáró bírói szerv függetlenségével és pártatlanságával kapcsolatban. Ez utóbbi tényezőkkel kapcsolatban az újságot olvasó szubjektív érzékelésén túli empirikus kutatások is komoly kételyeket mutatnak ki a magyar társadalomban: a magyar polgárok bizalma alacsony az igazságszolgáltatásban.¹

A jogszociológiai kutatások alapján a bírósági ítéletek legitimitása többek között az érvelés minőségére vezethető vissza: minél meggyőzőbb és megalapozottabb a következtetéshez vezető érvek rendszere, annál elfogadottabb a döntés.² A Sophie Turenne által szerkesztett *Fair Reflection of Society in Judicial Systems – A Comparative Study* című tanulmánygyűjtemény írásait olvasva azonban egy másik, hasonlóan jelentős, a bírói döntéseket legitímáló tényező rajzolódik ki. A kötet írásai mellett érvelnek, hogy a bírák és bírói testületek tagjainak gondos kiválasztása garantálhatja a testületek által hozott döntések nagyobb társadalmi elfogadottságát. A kötet tíz nemzeti szabályozás összehangolt elemzését mutatja be helyi jelentésvetők írásai alapján, akik a szerkesztő által kidolgozott kérdőívnek megfelelően állították össze saját tanulmányaikat. A kötet vezérelve már a szerkesztői előszóából is kiténik: a sokszínű bírói testületek leképezik a sokszínű társadalmakat és a demokratikus társadalmak számára igazságos döntéseket hoznak.

A nemzeti jelentésvetők tíz ország szabályozását vizsgálták, így a kötet tanulmányai Argentína, Ausztrália, Belgium, Kanada, Csehország, Dánia, Finnország, Magyarország, Szerbia és Venezuela jogrendszereit vetik össze előre meghatározott szempontok alapján. A kutatók három fő szempont szerint vizsgálták meg a saját jogrendszerüket. Ezek közül az első a bírák kiválasztásának szempontrendszere volt, melynek kapcsán feltérképezték a jogszabályi és a szokásjogi mintákat is. A második fő szempont a laikusbíráskodás a bírói döntéshozatal során, és

¹ Az intézményi bizalom problematikájáról lásd MEDVE-BÁLINT Gergő – BODA Zsolt: „Az egyenlőtlenség és a jövedelem hatása az intézményi bizalomra” in BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika. Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* (Budapest: Argumentum – MTA TK PTI 2016) 23–54. és MEDVE-BÁLINT Gergő – BODA Zsolt: „A bizalom politikai meghatározottsága” in uo. 55–74.

² Lásd pl. BENCZE Mátyas: „Diszítóelem, álcázóháló vagy tartóoszlop? A büntetőbírói gyakorlat és az Alkotmány” *Fundamentum* 2007/3. 5–21.

amennyiben a jogrendszer ismeri a laikusbírákat, az ő szerepüket és státuszukat ismerhetjük meg részletesen. Végezetül, az utolsó szempont azt vizsgálta, hogy a laikusok részvétele az eljárásban hogyan járul hozzá a bírói döntések legitimitációjához. Ennek kapcsán két vizsgálati irányt rajzolt ki a kutatás: egyrészt a laikus bírák társadalmi kontrollt jelentenek az igazságszolgáltatás szervezeti rendszerén belül, másrészt új, a szűken vett igazságszolgáltatási célokon túlmutató értékeket jeleníthetnek meg a döntéshozatal során.

A sokszínűség azonban nem feltétlenül a bírák sokszínűségéből kell, hogy fakadjon a szerzők szerint. Kétségtelen, hogy a legkézenfekvőbb módja a társadalom reprezentálásának a bírói testületekben az, ha a bírók kiválasztása során tudatosan törekszenek arra a sokszínűsége, amely a bírák személyében nyilvánul meg. Mivel azonban a jogász, és ezen belül is a bírói pálya erősen szelektív, a bírói testületek legegyszerűbben a laikusbíráskodással színesíthetők. Magyar jogászok számára nem ismeretlen a koncepció, hiszen hazánkban is jelen vannak az ülnökök a bíróságok különböző eljárásai során,³ de messze elterjedtebb az angolszász jog területén, ahol az esküdtbíráskodáson keresztül a társadalom széles rétegeinek szemlélete csatornázódik be az igazságszolgáltatásba.

A laikusbíráskodás a kötet tanulságai alapján egyrészt partikuláris szakértelemet, másrészt a különböző társadalmi csoportok reprezentációját képes hozzáadni a hivatásos bírák munkájához. A szerzők szerint a tapasztalat azt is mutatja, hogy a társadalmi változásokat könnyebben építik be a jogba azok a jogrendszerek, amelyekben jelentős szerepet játszanak a jog által kevésbé kötött esküdtszékek vagy laikus bírák (6–10. o.).

A bírósági döntések legitimitációját növelő, a sokszínűséget biztosítani képes eszköz még a kötet szerint a különvélemények megfogalmazása. Magyarországon, bár az eljárásjogi kódexek megengedik a bírói tanács kisebbségi véleményt képviselő tagjainak, hogy különvéleményt fogalmazzanak meg, a gyakorlatban ez az eszköz csak az Alkotmánybíróság tagjai repertoárjának része.

Mára meglehetősen egyetértés alakult ki abban, hogy a különböző döntéshozó szervek sokszínűsége kedvező hatással van az egyes társadalmakra. Abban is egyetértés mutatkozik, hogy a döntéshozó szervek diverzitásából két következmény fakad: egyrészt a döntések megszületése során több szempont érvényesül, tehát nagy mintával számolva minőségileg jobb döntéseket termel ki a rendszer; másrészt a társadalom kisebbségi csoportjai saját maguk reprezentációját látják a döntéshozókban, ezzel az ő bizalmuk is megnő a döntések irányába.⁴

A kötet szerzői az egyes társadalmi csoportok reprezentációját a bírói testületekben nem önmagukban vizsgálják, hanem a bíróvá válás szabályozási és gyakorlati szempontjait számba véve fogalmazzák meg állításokat a bírói testületek sokszínűségéről, függetlenségéről és összetételéről.

³ Az ülnökök szerepe azonban jelentősen korlátozott a magyar eljárásokban, lásd erről a Magyarországról szóló tanulmányt a 172. oldalon.

⁴ Az Egyesült Államokban erről lásd Sherrilyn A. Ifill: „Racial Diversity on the Bench: Beyond Role Models and Public Confidence” *Washington and Lee Law Review* 2000. 405–495.

A kötetben olvasható, Magyarországról szóló tanulmány a magyar olvasó számára intuitíve ismert állításokat erősíti meg a kutatásból kitűnő eredményekkel. Eszerint a magyar bírák függetlensége erős, szociális érzékenységük azonban fejlesztésre szorul, amennyiben a cél az egyedi bíró érzékenyítése a társadalmi problémákra. A kötetben újra és újra felbukkanó nézet, hogy a szociális háttérben, származásában gyakran homogén bírói kar diverzitása aránylag könnyen növelhető az egyéni bíró nézeteinek sokszínűbbé tétele útján. Erre kínál példát a kötet Kanadából, ahol egy konkrét ügyre válaszul vált a bírák képzésének részévé a szociális érzékenyítés, de hasonló tréningben részesülnek a kezdő bírák Romániában is. Kitérnek a kötetből olyan faktorok is, melyek a bírák nyitottságát növelhetik az egyébként tőlük személyükben eltérő polgárok perspektívái iránt: ilyen lehet az idegen nyelv vagy az adott országban beszélt kisebbségi nyelv ismerete.

A nemi sokszínűség elősegítése visszatérő minta több, a kutatás által vizsgált országban is. Bár vannak államok, ahol a felsőbíróságok tagjai között elvétve találunk csak nőket, a legtöbb állam tesz lépéseket azért, hogy növeljék a nők számát a bírák között, és a kötet finn tanulmányának adatai például azt mutatják, hogy Finnországban sikerült megvalósítani a nők és férfiak hozzávetőlegesen azonos arányú részvételét az igazságszolgáltatásban. A magyar olvasó számára ismert lehet az a tény, hogy különböző, strukturális okokból a magyar bírói pálya a nők túlsúlyát mutatja, magasabb bírósági fokokon és tisztségekben már prominensen jelen vannak a férfiak is. E recenzió szerzőjének csupán feltételezése, hogy a bírói kar elnöiesedésének egyik oka a bírósági titkárok és fogalmazók más jogászai pályákkal összehasonlítva alacsony bérezése, amely azonban nem csupán a nemi egyensúly, hanem a függetlenség és a pártatlanság ellen is hat, tekintettel a tényre, hogy a hazai eljárásjogi kódexek sok esetben megnyitják az önálló eljárás lehetőségét a bírósági titkárok előtt.

A kötet tanulmányait olvasó jogászokban felmerülhet az a gondolat, hogy a jogi pálya sokszínűségének – legyen ez a sokszínűség a jogászok személyében vagy nézeteiben rejlő – növelése már a bírói kiválasztást megelőzően helyet kaphatna a jogi képzésben. Nem tűnik alaptalannak az az elképzelés, hogy a legjelentősebb magyar kisebbséghez tartozó roma jogászok és bírák képzése és tevékenysége komoly változásokat idézne elő például a magyar tanulmányban is idézett gyűlölet-bűncselekményekkel kapcsolatos ügyekben, sőt, talán az egész ítélkezési gyakorlatban.

A szerkesztő előszava is felvet olyan, a kutatásból kitűnő eredményeket, amelyek megfontolásra érdemesek az igazságszolgáltatás tervezése és szervezése során. Egyrészt a tanulmányokból egyértelműen a laikusbíráskodás szükségessége, adott esetben a laikus bírák szerepe kiszélesítésének igénye tűnik ki. Ez többek között a bíróságok átláthatóságát is növelné, amit tovább erősítene az eljárási szabályok átláthatóvá tétele a per laikus résztvevői és az egész társadalom számára. A bírói testületek diverzitása a szerkesztő szerint két úton is növelhető. Egyrészt a személyi sokszínűség felé tett jelentős lépés, ha a bíróvá váláshoz szükséges érdemességet (*merit*) kiterjesztően értelmezik az egyes jogrendszerek. Így nemcsak a bevett alkalmassági kritériumokat vizsgálják a bírói kiválasztás során, hanem például a

jelölt személyéből, szociális háttéréből fakadó tapasztalatokat is olyan érdemnek tekintti a rendszer, amely hozzájárulhat az igazságszolgáltatás céljainak megvalósulásához. Egy gyorsabb és kisebb szemléletváltást igénylő módszer lehet a sokszínűség elősegítésére a bírák megfelelő tréningezése, érzékenyítése olyan szempontokra, melyekkel a jellemzően a többségi társadalomból érkező, középosztálybeli bírák személyesen nem találkoznak. Mindezek a faktorok a szerkesztő szerint jelentősen megnövelhetik a bíróságokba és azok tevékenységébe vetett bizalmat.

A kötet tehát egy olyan kutatás eredményeit foglalja össze, amely egy Magyarországon is égető kérdést vizsgál: milyen az összefüggés a bírósági döntések minősége és a bíróság összetételének sokszínűsége között. A felvetett megoldási javaslatoknak széles célközönsége kínálkozik hazánkban az igazságszolgáltató hatalmi ágon belül, az ítélkező bírótól a bírósági vezetőkig.

*Dojcsák Dalma**

KOVÁCS GÁBOR: AZ EGÉSZSÉGÜGYI BEAVATKOZÁS
ÉS KUTATÁS RENDJE ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK, VALAMINT
AZ EGÉSZSÉGÜGYI ÖNRENDELKEZÉSI JOG MEGSÉRTÉSE
(GYŐR: UNIVERSITAS-GYŐR NONPROFIT KFT. 2015) 303.

A természettudományok és az orvostudomány robbanásszerű, a laikusok számára szinte beláthatatlan fejlődése újra és újra olyan szituációkba sodorja az egyént, amelyekben a helyes választáshoz már nem támaszkodhat a tradicionális, gyakran elavultnak tűnő elvekre. Alfred North Whitehead, a múlt század legnagyobb hatású természetfilozófiai gondolkodója már a két világháború között így fogalmazott:

„Szellemi zűrzavar uralkodik. Az emberiség környezetének megnövekedett formáhatóságát, amely a tudományos technológia fejlődésének köszönhető, olyan gondolkodásmóddal közelíti meg, amely a merev környezetből eredt, és csakis abban érvényes.”¹

Kovács Gábor könyve ebben a bizonytalan állapotban kíván rendet teremteni. Whitehead gondolata ugyanis talán soha nem volt még annyira élő, mint a 21. század elején. Az ember létfeltételeit alapjaiban megváltoztató ipari forradalmak sora után az élettudományok revolúciója magát az emberi lényt formálja át. Éppen ezért

* Egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.

E-mail: dojcsakdalma@gmail.com.

¹ Alfred North WHITEHEAD: „Science and the Modern World. Chapter Six. The Nineteenth Century” in Filmer Stuart Cuckow NORTHROP – Mason Welch GROSS (szerk.): *Alfred North Whitehead. An Anthology* (Cambridge: Cambridge University Press 1953) 466; Gordon Rattray TAYLOR: *Biológiai pokolgép* (Budapest: Medicina 1973) 15.

elengedhetetlen a folyamatos táguló cselekvési horizont etikai és jogi vizsgálata, ami az egyre inkább előtérbe kerülő betegjogok erőterében különösen aktuális problémaként jelentkezik az orvosok mindennapjaiban.

Nem véletlen, hogy a medicina művelőit a kezdetek óta foglalkoztatják hivatásuk normatív keretei.

A gyógyítás félistenét apja, Apollón metszi ki – „*sectio in mortua*” – haldokló anyja testéből. A halálból születő Aszklépiosz attribútuma, a botra tekeredő kígyó – amit napjainkban is szívesen választanak szimbólumként a gyógyító hivatásrendek – mint mitológéma az alvilághoz, a teremtéshez és tudáshoz kapcsolódik. Őrzi a feltámadás titkát, varázsszerével képes feléleszteni a halottakat. Az aszkléposzi hagyomány, a papi és az orvosi szerep azonosságának gyökereit azonban Egyiptomban kell keresnünk, az olyan, gyógyításaikról híres templomokban, mint a memphisi Serapeum. Tévednénk azonban, ha azt állítanánk, hogy a szimbolikus vagy kulturális gyógyítás gyakorlata kizárólag a vallásos-metafizikai világszemléletben érvényesülhet. A mai nyugati társadalomban ezt a fajta medicinát képviseli a „*világi beszélgetésterápia*”, a pszichoanalízis vagy a „*counselling psychology*”. Az egészségügyi antropológia vizsgálatának tárgya, hogy a posztindusztriális kor emberében milyen töretlen az igény arra, hogy orvosa megteremtse számára az „élményvalóság modelljét”. Csak ebben a világban – amely hidat alkot a személyes élmény, a szociális kapcsolatok és a kulturális jelentések között – történhet meg a gyógyulás csodája.² Míg Aszklépiosz, a kígyós hős, az egyiptomi Imhotep helyénizált alakja a „templomi medicina”, a vallási-mágikus gyógyítás jelképévé vált, az orvosi mesterség természettudományos-rationális felfogását Hippokratész – szintén mondák kódéba vesző személye – testesíti meg. A neki tulajdonított szövegtöredék, a „*hipokratészi eskü*” a mai napig az orvosi hivatás-etika egyik hagyományos forrása. Jól érzékelhető azonban, hogy a gyógyítás és a biomedicina eredményeinek felhasználhatóságát vizsgáló erkölcsi vitát a mai napig körülöleli az elkülönülő hivatásrend, a beavatottság mítosza.

A szerző eszmefuttatása ezért egyfajta racionalizálási kísérletnek tekinthető, hiszen a bioetika problémáit a természettudomány és a felvilágosodás tanaira épülő büntetőjogi dogmatika nézőpontjából kívánja feldolgozni, elemzésének fő tárgyát a hatályos Büntető Törvénykönyv XVI. fejezetében szabályozott, az egészségügyi beavatkozás és kutatás rendje elleni bűncselekményekben jelöli meg. Noha mindenekelőtt az orvos büntetőjogi felelősségét kívánja vizsgálni, munkamódszereire kettőséggel jellemző: egyaránt megismerhetjük orvosi és jogász szemléletét is. Módszertani alapozásánál (10. o.) találhatóan hivatkozik Földvári korábbi megjegyzésére, aki a büntető tudományok és az orvoslás közötti kapcsolatot éppen a szerző szűkebb szakterületében, az igazságügyi orvostanban találja meg. Kovács nem törekszik (15. o.) a hazai joganyag teljes körű bemutatására, azonban nyilvánvaló, hogy a büntetőjogi normákat sorvezetőként használja a téma tárgyalása során.

² Arthur KLEINMAN: *Rethinking Psychiatry. From Cultural Category to Personal Experience* (New York: The Free Press 1991), idézi Cecil G. HELMAN: *Kultúra, egészség és betegség* (Budapest: Melánia 1998) 259.

Alappal veti fel azonban a dilemmát, hogy miképpen férközhet a jog egyáltalán a gyógyítás zárt ajtóinak mögé, lehetséges-e ilyen törekeny intimitást a jogrend bárdolatlan eszközeivel szabályozni. Még inkább kérdéses, hogy a büntetőjog, amely a normarendszerekben a jogállami *ultima ratio* szerepét tölti be, hogyan ragadhatja meg a gyógyító tevékenységet. Kovács részletesen bemutatja az orvoslás legújabb vívmányainak morális problémáit és a hazai jogirodalomban egyedülálló módon jelentős teret szentel a biomedicina (humángenetika, transzplantáció, az orvostudományi kutatás) büntetőjogi vetületeinek. Eredményei szervesen illeszkednek a fiatal győri büntetőjogi iskola kutatási célkitűzéseibe.

A recenzens fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy nem bioetikai írást ajánl az olvasó figyelmébe. Kovács disszertációja hamisítatlan büntetőjog-dogmatikai értekezés, a tényálláslemezés metodikájával tárja fel a modern biomedicina körébe eső életviszonyokat. Ebben a tekintetben méltán tekinthetjük Dezső László 1979-ben megjelent könyve folytatásának, amely szintén a témakör monografikus igényű feldolgozására vállalkozott.³ Noha Dezső munkája még magán viselte a szocialista jogszemlélet jegyeit, büntetőjog-tudományunk már a 19. századtól vizsgálta az orvosi tevékenység büntetőjogi relevanciáját – kritikaként róható fel a szerzőnek, hogy nem jeleníti meg kellő hangsúllyal jogirodalmunk gazdag történeti hagyományait. Hazánkban már az 1876:XIV. törvénycikk, a közegészségügyi törvény 47. §-a rendelkezett az orvosi felelősségről: „A gyakorlatra jogosított orvos a gyógy mód alkalmazásában nem korlátozható, működésére nézve azonban az állam ellenőrködése alatt áll, és az általa elkövetett műhibákért felelős.” A korabeli szabályozás tehát a gyógy módválasztás teljes szabadságát biztosította a gyógyítónak, a betegjogokról, a sértett beleegyezéséről természetesen még nem lehetett szó. Vámbéry szavaival: az „orvosi beavatkozás mint jogos céljogszerű eszköze büntetlen”, sőt, a határesetek eldöntését bátran az orvosi hivatási etoszra bízta.⁴ Finkey szerint – a korabeli paternalisztikus szemléletnek megfelelően – nem a beteg beleegyezésének, hanem az orvos jogosítványainak van elsőbbsége, így az orvosi beavatkozást nem a sértett beleegyezésénél, hanem a „hivatali kötelesség, vagy az állam által elismert hivatás, foglalkozás szabályszerű és kötelességszerű teljesítése”⁵ körében vizsgálja. Angyal sem tartotta elsődleges kelléknek a sértetti akaratot, az orvosi tevékenységet eleve jogszerűnek, „érdekmű cselekménynek” posztulálva: „Ugyanolyan tevékenységet fejt ki az orvos, mint aminőt a jogrend.” A beteg kifejezett tiltakozása ellenére végzett beavatkozást azonban már általános jelleggel jogellenesnek minősíti, s noha a beleegyezést nem látja szükségesnek az orvosi cselekmény jogosságához, de a „kieszközlését kívánatosnak” tartja.⁶

A magyar büntetőjog aranykorának képviselői természetesen még nem számolhattak a 20. század második felének élettudományi eredményeivel. A szerző legfontosabb felismerése éppen abban rejlik, hogy az orvostudomány vívmányai

³ DEZSŐ László: *Az orvos büntetőjogi felelőssége* (Budapest: BM Kiadó 1979).

⁴ VÁMBÉRY Ruzsem: *Büntetőjog. I. kötet* (Budapest: Grill 1913) 233.

⁵ FINKEY Ferenc: *A magyar büntetőjog tankönyve* (Budapest: Grill 1902) 205.

⁶ ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog tankönyve* (Budapest: Atheaneum 1909) 43.

szükségszerűen befolyásolják a büntetőjogi gondolkodást is. Gondolatmenetében bemutatja, hogy a „*hard science*” fejlődése a dogmatikát más diszciplínák – elsősorban az alkalmazott etika – közvetítésével formálja át. Feltérképezi a nemzetközi jogi környezetből fakadó kriminalizációs kötelezettségeket, az olvasó áttekintést nyer a biomedicina tárgykörét szabályozó legfontosabb nemzetközi dokumentumokról. Az egyes tényállások elemzése során utal a külföldi szabályozási modellekre, azonban par excellence jog-összehasonlításra nem vállalkozik. A recenzens ehelyütt jegyzi meg, hogy hazai jogunk történeti fejlődéséből fakadóan több helyet kellett volna biztosítani a német jogcsaládba tartozó nemzeti megoldásoknak is.

Kovács bemutatja a magyar bioetikai kodifikáció történetét és sajátos technikai megoldását, a kerettényállások rendszerét. E körben helyesen hívja fel a figyelmet az új tényállások védett jogi tárgyának sajátosságaira, a kriminalizáció tényleges indokaira. Kritikai megjegyzéseiben utal arra is, hogy az emberi génállomány megváltoztatása, illetve az arra irányuló kutatás, valamint az egymással genetikailag egyező egyedek reprodukív vagy terápiás célú mesterséges előállításának tilalmazásának megalapozottsága tekintetében a nemzetközi jogirodalomban messzemenő konszenzust találhatunk, azonban a hazánkban kodifikált tényállások rendszerre „csak részben korrelál az egyes beavatkozások természettudományban ismert fogalmaival”. Ennek megfelelően „az egyes orvosi biológiai technikák valós tartalmi áttekintése, azok rendszerezése és definiálása segítséget nyújthat a jogalkotónak, hogy a jelenleg fennálló kollíziókat megszüntesse” (281. o.).

Különösen értékes része a dolgozatnak, ahol a szerző a kriminalizálás elleni érvként felveti, hogy bizonyos területeken, mindenekelőtt az orvostudományi kutatás társadalmi ellenőrzése terén, a büntetőjogi normarendszer helyett a közigazgatási szankciók eszköztára hatékonyabb jogtárgyvédelmet biztosíthatna. Ennek fényében a közigazgatási jog megoldásai a biomedicina körében „a dekriminalizáció lehetséges jövőbeni alternatíváit kínálhatják” (279. o.).

Külön fejezetben (244. o.) olvashatunk az egészségügyi önrendelkezési jog megsértésének büntetőjogi megítéléséről. Az 1978. évi IV. tv. a deliktumot még a személy elleni bűncselekmények körében rendelte büntetni, az új Btk. a védett jogi tárgy természete miatt már áthelyezi az emberi méltóság és egyes alapvető jogok elleni bűncselekmények körébe. Az egészségügyi önrendelkezést védő önálló jogi tárgy a magyar jogrendszerben jelenleg csak a Btk. 218. §-ában meghatározott körben, kivételes és ritka humánreprodukciós és biomedicinális eljárások esetében elismert. A beleegyezéssel nem legitimált egyéb orvosi beavatkozás ezért a *nulla crimen sine lege* elv alapján nem büntethető. Ehhez létre kell hoznunk egy jogi tárgyat, ami nem más, mint az önrendelkezési jog rész-aspektusa, az egészségügyi önrendelkezési jog. Részünkről ezért helyeseljük a szerző és Németh felvetését, akik *de lege ferenda* javasolják, hogy a tényállás minden orvosi beavatkozásra való kiterjesztésével a büntetőjog vonja szorosabb védelmébe az egészségügyi önrendelkezést.

Véleményüket azzal az érveléssel indokolják, hogy a korábbi Alkotmány 70/A. §-a alapján az egészségügyi önrendelkezési jogukban korlátozott sértettek között a Btk. indokolatlan különbséget tesz, annak ellenére, hogy mindenki méltósága és önrendelkezési joga egyenlő, és a különbségtételnek nincsen igazolható oka. Nem osztjuk

viszont a győri iskola nézetét abban a kérdésben, hogy a korábbi 173/H. §-ban foglalt deliktumot testi sértési cselekményként kezelik⁷ és kriminalizációs indokként azt hozzák fel, hogy az új tényállásnak valamennyi egészségügyi beavatkozásra ki kell terjedni, amely materiális sérelemként a testi épség vagy az egészség sérelmével jár. A recenzió álláspontja szerint a korábbi 173/H. §, illetve a hatályos 218. § ugyanis sem jelenleg, sem a kodifikációra javasolt formájában nem a szubsztanciát – tehát a testet – védi, hanem kizárólag a test feletti rendelkezési szabadságot.

Összefoglalóan: Kovács Gábor könyvének legnagyobb erénye, hogy a bioetika büntetőjogi kérdéseinek vizsgálatával a különböző tudományterületek több dimenziós diskurzusát teremti meg és a hazai jogirodalomban elsőként vállalkozik a biomedicina alkalmazását szabályozó tényállások átfogó elemzésére. Értekezését ajánljuk minden olvasónak, aki érdeklődik az orvostudomány, a büntetőjog, az alkalmazott etika és az igazságügyi orvostan dinamikusan fejlődő határterületei iránt.

*Filó Mihály**

MEZEI PÉTER: JOGKIMERÜLÉS A SZERZŐI JOGBAN
(BUDAPEST: NMHH – MTMI 2016) 204.

Mezei Péter könyvét a recenziósnak volt lehetősége (és egyúttal szerencséje is) három alkotói fázisában is olvasni. A kötet egyes részei legkorábban tanulmány formában az Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemlében jelentek meg. Már ezek az írások is meghatározó jelentőségűek a területen olvasó, kutató szakemberek számára.¹ A teljes kötet kiadásra előkészített nyersanyaga a szerző habilitációs eljárásában – amelyben a jelen sorok szerzője a bizottság tagja lehetett – a fokozat megszerzéséhez előírt monográfiaként került megjelölésre, amelyet ebben a teljes formában még észrevételekkel is el lehetett látni. Végül pedig mindezek nyomán az a megfeszítettség ért, hogy a megjelent kötet (túl sok munkával már nem járó) szerkesztője lehettem. Talán nem túlzás állítani, hogy arról a szakkönyvről, amelyet bármely olvasó képes háromszor elejétől a végéig alaposan átolvasni, bizonyosan állítható, hogy különösen érdekesen megírt, olvasmányos, aktuális és releváns témáról szóló munka.

⁷ NÉMETH Imre: „Az egészségügyi önrendelkezési jog megsértésének büntetőjogi vonatkozásai” in KARSAI Krisztina (szerk.): *Keresztmetszet. Tanulmányok fiatal büntetőjogászok tollából* (Szeged: Pólay Elemér Alapítvány 2005) 163.

* PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.
E-mail: filo@ajk.elte.hu.

¹ MEZEI Péter: „A jogkimerülés intézményének a kialakulása és fejlődése az Európai Unió szerzői jogában” *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle* 2015/4. 38–80. MEZEI Péter: „A digitális jogkimerülés határai az Európai Unióban és az Egyesült Államokban – I. rész” *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle* 2015/5. 79–123. MEZEI Péter: „A digitális jogkimerülés határai az Európai Unióban és az Egyesült Államokban – II. Rész” *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle* 2015/6. 78–96.

A mű középpontjába állított jogkimerülés a szerzői jog újabb keletű és ma különösen aktuális témája. Ha a szerzői jogról szóló történeti írásokban kutakodunk, azt találjuk, hogy a negyven évvel ezelőttinél korábbi forrásokban még a fogalmat sem említik, sem külföldön, sem a magyar tudományos irodalomban vagy jogszabályokban, noha a jelenség értelemszerűen azóta létezik, amióta a könyvek antikvár kereskedelemben is kaphatók (vagyis a szerzői jogon belül ezt a jogintézményt nem a technológiai fejlődés hívta életre, bár kétségtelen, hogy jelentőségét azután fokozta). Az első olyan jogi dokumentum, amely Magyarország vonatkozásában egyáltalán foglalkozott vele, az az 1994-ben aláírt és máig hatályban lévő amerikai-magyar szellemi tulajdonjogi megállapodás volt. Ezt megelőzően a gyakorlatban fel sem merült problémaként, hogy a korábban kereskedelmi forgalomba bocsátott műpéldányok (jellemzően könyvek, bakelitlemezek) második forgalomba hozatala (tipikusan antikváriumokban) szerzői engedélyt is igényelne. Ennek részben talán az lehetett az oka, hogy az erős állami kontroll alatt tartott piacokon az első megjelenés lehetősége volt döntő jelentőségű. Az amerikai-magyar szellemi tulajdonjogi megállapodás is csak a két ország viszonylatát rendezte, a többi külföldi országgal szemben fennmaradt a korábbi status quo. Ennek oka egyébként az volt, hogy a terjesztési jog az ekkor hatályban lévő nagy nemzetközi szerződésben, a Berni Unió Egyezményben, csupán egyes műtípusok esetében a mű forgalomba hozatalának első aktusára terjedt ki, így nem is volt különösebben kérdés a jogkimerülés, hiszen a második forgalomba hozatal tekintetében a jog nemzetközi viszonylatokban nem létezett.²

A téma másodvirágzását éli az utóbbi időszakban, elsősorban az Európai Bíróság e téren mutatkozó aktivitásának és kifejezetten jogfejlesztő attitűdjének köszönhetően. Ennek részben az egységes belső piac minél hatékonyabb kiépítésének igénye az oka, amely nemcsak a szerzői jogra, de az iparjogvédelmi jogokra nézve is paradigmaticus változásokat hoz mind az engedélyezést, mind az üzleti modelleket tekintve. Másrészt – egyértelmű jogalkotási lépés híján – az Európai Bíróság küzd azzal a helyzettel is, hogy az online kereskedelemben a másodlagos felhasználásokon alapuló üzleti tevékenységet folytató szolgáltatók az offline környezetben megszokott logika alapján járva el, e másodlagos felhasználásokhoz nem kérnek engedélyt.

Míg az Európai Bíróság a terjesztés jogának online környezetre adaptálásával el tud oda jutni, hogy az első terjesztést követően a további cselekmények már ne legyenek engedélykötelesek, addig az online hozzáférhetővé tételt lefedő nyilvánosságához közvetítés jogához kapcsolódóan nincs olyan megoldása a Bíróságnak, ami segítené, hogy az első nyilvánosságához közvetítést követően már ne kelljen engedélyt kérni a további közvetítésekhez. Az online iparágak egyes meghatározó szegmenseinek e konfliktus feloldására irányuló igénye nem elhanyagolható piaci értékkel bír.

Mindezek alapján egyértelmű, hogy a kötet témaválasztása az egyik legfontosabb szerzői jogi kérdéskört helyezi középpontba, amelynek értő elemzése valamennyi szerzői joggal foglalkozó szakember számára kitűnő olvasmány.

² FICSOR Mihály: *Guide to the Copyright and Related Rights Treaties Administered by WIPO and Glossary of Copyright and Related Rights Terms* (Geneva: WIPO 2003) BC-14.12.

A monográfia egy olyan általános elméleti alapvetéssel kezdődik, amely egyrészt dogmatikai szempontból vizsgálja a jogkimerülés jelentőségét, másrészt (nemzetközi jogi) történeti és szakpolitikai kontextusban is bemutatja azt. Továbbá vizsgálja azt a speciális kérdést is, hogy a jogkimerülésnek mely társadalmi, politikai, gazdasági körülmények között milyen földrajzi hatályúnak kell lennie.

A kötet második fejezete „A jogkimerülés érvényesülése az Európai Unió szerzői jogában” címet viseli, ami szerénykedő címnek is mondható, mert a fejezetnek nem elhanyagolható részét alkotja a tagállami gyakorlatokat bemutató rész. Ez azért is fontos, mert – ritka példaként – itt tökéletesen kirajzolódik az, hogy milyen nemzeti szintű problémák vezethetnek el uniós jogharmonizációhoz.

A monográfia harmadik fejezete „A jogkimerülés érvényesülése az Egyesült Államok jogában”, mely egy elképesztően izgalmas jogtörténeti előzményekbe ágyazott hatályos jogi elemzés a copyright-rendszer sajátosságai között. A mű külön értéke, hogy a jogkimerülés intézményét elhelyezi az amerikai szerzői jogi térképen is, ahol egészen más jelentőséggel és helyenként tartalommal telt meg az elmúlt évtizedekben a terjesztési jog általában, és a bérbeadási jog különösen. Nem megy el a szerző az egyik legegzenzotikusabb és az USA-ban csak igen szűk korlátok (és földrajzi határok) között érvényesülő szerzői jog, a követő jog és annak a jogkimerüléshez fűződő kapcsolata mellett sem.

„A digitális jogkimerülés határai az Európai Unióban és az Egyesült Államokban” című IV. fejezet három alegységből épül fel, és a téma újdonságának megfelelően ebből kettő a szerző saját hangját, véleményét közvetíti az olvasónak. A digitális jogkimerülésre vonatkozóan alig találni ma még jogalkotói válaszokat, a legtöbb szerzői jogi jogalkotó igen óvatosan viszonyul a problémához, és – véleményem szerint egyébként helyesen – várakozó álláspontra helyezkedik. Ez egyébként véleményem szerint 2017-ben helyes jogalkotói attitűd: a technológiai megoldások igen gyorsan változnak, az üzleti modellek még nem teljesen kiforrottak, ezért a jogalkotói beavatkozás igen szűk körben tudná csak kiállni az idő próbáját.

Mezei Péter munkája emiatt nem is jogalkotási megoldásokat vizsgál, hanem az esetjogot veszi górcső alá, mivel a bíróságok kényszerűen szembesülnek a kiforratlan helyzetekből fakadó jogvitákkal. A szerző itt sem tagadja meg önmagát, az esetjogot összehasonlító módon tárja fel: bemutatva az EU oldalán elsősorban nem a nemzeti, hanem az uniós bírósági gyakorlatot (ami persze közvetve információkat hordoz a nemzeti megoldásokról is), illetve az USA bíróságain alakuló gyakorlatot.

Eddig ügyek három olyan műtípussal kapcsolatban merültek fel, amelyek esetében a digitális fogyasztás meghatározó méretű: a szoftverek, a zeneművek és az irodalmi művek. Ezek tekintetében is akkor, ha azok elektronikus formában jelennek meg, ami a szoftverek esetében adott, a zeneművek esetében a hangfelvételek vonatkozásában áll fenn, az irodalmi műveket tekintve pedig mind a hangoskönyvek, mind az e-könyvek érintettek. Sajátos, hogy e probléma nem merül fel a filmek tekintetében, amelyek digitális fogyasztása egyértelműen versenyre kelhet bármely előbb említett műtípusával.

A vitás esetek ismertetését követően a kötet szerzője nem kíméli a joggyakorlatot: valamennyi releváns szempont szerint összehasonlítja egymással az európai és

az amerikai megközelítést. Rámutat arra, hogy lényegi megítélésbeli kérdés, hogy a digitális fájlok használatának átengedése általános polgári jogi dogmatika szerint megítélhető-e adásvételként, illetve mennyiben elegendő ezekben az esetekben azok licencia keretében történő értelmezése. A mű itt a szerzői jogi dogmatikai rendszer egyik legalapvetőbb pillérért világítja meg a jogkimerülés szempontjából: azt az alaptézist értékeli újra, hogy a műpéldány feletti polgári jogi tulajdon milyen mértékben azonosítható a műre vonatkozó felhasználási engedéllyel? A tan szerint a tulajdonjog átruházása önmagában nem keletkeztet a mű feletti felhasználási jogokat. A kérdés itt azonban éppen fordítva merül fel: jelenthet-e a felhasználási engedély adása egyben tulajdonátruházást is? A monográfia végén pedig a szerző abban a kérdésben is határozott álláspontot fogalmaz meg, hogy az utóbbi időben „divat lett” a jogkimerüléssel foglalkozni. Továbbá érinti azt a problémát, hogy a tradicionális jogi pozitivismus ezen a területen milyen visszatartó erővel hathat a fejlődésre, és végül a konstruktív realizmus mellett teszi le voksát, a jogintézmény modern időkre adaptálása lehetőségének elismerésével.

A monográfia kiemelkedő értékének kell tekinteni az utolsó fejezet értékelő egységét, amely a jogkimerülés intézményének a jelenkori jelentőségét, szerepét mutatja be. Igen könnyű a jogkimerülés konzervatív megközelítését választani és tagadni azokat az újító értelmezéseket, amelyek ennek az elvnek digitális környezetben való alkalmazhatóságát lehetővé tennék. Könnyű – és talán az előzőnél még nagyobb népszerűséget, akár több hivatkozást is hozó – megközelítés lehet az is, ha valaki minden további megfontolás nélkül adaptálni szeretné a jogkimerülést, leegyszerűsítve az internetes felhasználásokkal kapcsolatos dilemmák nagy részét. Mezei Péter elkerüli ezeket a csapdahelyzeteket: ebben a fejezetben tágabb aspektusból is megvizsgálja a jogkimerülés alakuló gyakorlatát, és egyaránt értékeli azokat és törekszik megtalálni azt a sokak által keresett mezsgyét, amelyen a jogkimerülés elve alkalmazhatóvá válik az internetes környezetben úgy, hogy ez nem eredményezi a terjedőben lévő üzleti modellek ellehetetlenülését sem, de teret ad az internet sajátosságait kezelni kívánó megoldásoknak. Emiatt pedig teljességgel meggyőző a bemutatás mind a konzervatív, mind a reformista elképzelések tekintetében.

Hogy a szerző mennyire bölcs önmegtartóztatással állt a vizsgált témakörhöz, mutatja a konklúzió is, amely ahelyett, hogy véglegesen eldöntöttként mutatna be egyes kérdéseket, nyitva hagyja a két legalapvetőbb problémát: a területi hatály és a digitális jogkimerülés kérdését, hiszen ezek a jogkimerülés egyelőre nem lezárt, kikristályosodott aspektusai.

Az értekezés tehát a szerzői jog egyik legaktuálisabb, nemzetközi, európai uniós és nemzeti szinten is érdemben vizsgált és vitatott jogintézményét, a jogkimerülést a legfrissebb szakirodalmi források és esetjog alapján átfogóan elemzi. Továbbá, meggyőző alaposítással értékeli a jogkimerülés digitális környezetben való alkalmazhatóságának elméleti és gyakorlati kérdéseit, a mellette és az ellene szóló érveket, valamint megfogalmazza e körben saját álláspontját is.

A kötet egyaránt javasolható azoknak, akik a szerzői jog alapvető dogmatikai kérdései iránt érdeklődnek, azoknak, akiket az európai és az Európán kívüli szabá-

lyozási megoldások összehasonlítása foglalkoztat, és azoknak is, akik a gyakorlati ügyvédek során találkoznak nemzetközileg releváns tényállásokkal.

*Grad-Gyenge Anikó**

PÁNOVICS ATTILA: AZ AARHUSI EGYEZMÉNY
ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ (PÉCS: PUBLIKON 2015) 254.

Pánovics Attila, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi adjunktusa 2010-ben védte meg „*Az Aarhusi Egyezmény és alkalmazása az Európai Unió jogában*” című doktori disszertációját a Pécsi Tudományegyetemen. A „zöld demokrácia”-egyezményként is titulált, a környezeti jogok eljárási oldalának három pillérét nevesítő Aarhusi egyezmény¹ uniós kontextusának elemzését a szerző az elsők között végezte el a hazai tudományos közösségben, a monografikus igényű feldolgozások terén pedig munkája mindenképpen úttörő jellegű. Jól ismerve a szerző zöld civil előéletét,² a pécsi közösségben betöltött fontos értékkeremtő, természetbarát szerepét, nem kétséges, hogy a közösségi szerepvállalás, a társadalom, főként a jövő generációk iránt érzett felelősség jegyében és nem utolsósorban a zöld-jogok, zöld demokrácia mindennapi gyakorlatának ismeretében születhetett meg e kötet, hat évvel az ennek alapját képező disszertáció megvédése után.

Jelen sorok írója úgy gondolja, hogy az időközben eltelt hat év tapasztalatainak beépítése miatt is megérte az, hogy e munkához könyvalakban csak most férhet hozzá az olvasó, mivel a 2010 óta eltelt időben számos olyan változás történt globálisan és regionálisan is (az Európai Uniót is ideértve), amelyek 2015–16-ra érlelték meg a téma monográfiaként való feldolgozását. Többek között a vonatkozó bírósági jogesetek kapcsán lehet értékes tapasztalatokról most már beszámolni.

A monográfia hét szerkezeti egységben taglalja témáját az alábbi bontásban: I. Bevezetés; II. Az Aarhusi egyezmény megszületése és fejlődése; III. Az Aarhusi egyezmény és az EU; IV. A környezeti információkhoz való hozzáférés; V. Részvétel a környezeti döntéshozatalban; VI. Az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés; VII. Záró gondolatok.

Ugyanakkor félrevezetőnek tűnhet a harmadik (III.) nagy szerkezeti egységtől elkülöníteni a következő három fejezetet (IV–VI. fejezetek), mivel ezekben a részekben is az Aarhusi egyezmény és az Unió kapcsolatát vizsgálja a szerző, a

* PhD, tanszékvezető habilitált egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1042 Budapest, Viola u. 2–4.
E-mail: grad-gyenge.aniko@kre.hu.

¹ A környezeti ügyekben az információhoz való hozzáféréstről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, Aarhusban 1998. június 25-én elfogadott egyezmény. Magyarországon kihirdette a *2001. évi LXXXI. tv.*

² Lásd *balokany.hu*. A pécsi Balokány-ligetért Egyesületben betöltött aktív elnöki szerepvállalását és általában a környezetvédelem ügye iránti sokrétű fogékonyságát nyugodtan nevezhetjük a környezeti jogok gyakorlati érvényesítésének.

legfontosabb szekunder jogforrásokot bemutatva. Az olvasónak a jelenlegi tagolásból, a fejezetcímekből viszont úgy tűnhet, hogy e három fejezetben a kötet az uniós implikációktól mentesen részletezi az aarhusi rendszer három pillérét, miközben itt is kizárólag az uniós kapcsolódási pontokat taglalja a szerző. Egyébiránt teljesen érthető ez az ésszerű önkorlátozás, miszerint „nem kerül sor a témakör tágabb összefüggéseinek a vizsgálatára (például a globális környezeti problémák okainak áttekintésére, vagy a környezeti demokrácia és a társadalmi részvétel elméleti hátterének a részletes bemutatására)” (10. o.). Ezzel szemben legfeljebb azt az érvt lehetne felhozni, hogy sajnos a környezeti demokrácia általános (univerzális-globális, regionális, valamint lokális) helyzete, közvélemény általi ismertsége és elfogadottsága messze van az ideálistól, ezért talán valamennyi ilyen irányú szakmai munkától elvárható, hogy ennek misszióját, azaz a „zöld demokrácia”, általában pedig a környezetjogok eszméjét hirdesse, illetve újra és újra bemutassa alapintézményeit és alapvető eljárási garanciáit. Különösen fontos lehet a tankönyvként, tansegédletként is kiválóan hasznosítható (mint például a recenzeált kötet) munkáknál ez a másodlagos, korántsem elhanyagolható cél.³

A bevezető részekben szemléletes az az elemzés, amely bemutatja, hogy miért az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága (ENSZ EGB) égisze alatt születhetett meg az egyezmény, amelynek létrejöttéről fontos háttérinformációkat közöl (23–25. o.). A földrajzi közelség alapvető adottsága, az egyezményben részes államok hasonló politikai, földrajzi, gazdasági és társadalmi tényezői nagyban befolyásolják az ilyen szektorális szerződések megalkotását, nem kétséges ugyanakkor az sem, hogy egy a kezdetektől univerzalizásra törekvő, és nem az ENSZ EGB égisze alatt tető alá hozott szerződés nagy valószínűséggel elbukott volna, mint ahogyan az sem, hogy nem valószínű, hogy „ilyen tartalommal még egyszer elfogadásra kerülne egy nemzetközi szerződés” (11. o.). Az államok földrajzi alapú politikai közösségeinek, a regionális sajátosságoknak, a folyamatban nem elhanyagolható a szerepük, erre az egyik legjobb aktuális példa a szerző által is hivatkozott (11. o.), a latin-amerikai és karibi térség kezdeményezése egy regionális, az adott régió specifikumaira fókuszáló, egyfajta „második Aarhus”, azaz „zöld demokrácia”-szerződés létrehozatalára.⁴ A térség államai közül 10 úgy döntött, hogy a 2012 Rio+20 találkozó keretében az 1992-es Környezetről és a Fejlődésről szóló Riói Nyilatkozat 10. elvének⁵ végre-

³ Az *Eurobarometer* felmérései ugyan javuló tendenciát és a környezeti szempontok iránti fogékonyság egyértelmű növekedését mutatják, de uniós és nemzeti szinten egyaránt elmaradnak a mutatók a kívánatostól, ezekről lásd ec.europa.eu/environment/eurobarometers_en.htm, különösen pedig ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_416_en.pdf.

⁴ Erről lásd www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/EnvironmentDefenders.aspx.

⁵ A Környezetről és a Fejlődésről szóló Riói Nyilatkozat 10. elve szerint „[a] környezeti ügyeket a legjobban az összes érdekelt állampolgár részvételével a megfelelő szinten lehet kezelni. Nemzeti szinten minden egyénnek biztosítani kell a megfelelő hozzáférést a környezetre vonatkozó információkhoz, melyekkel a közhivatalok és hatóságok rendelkeznek; beleértve a veszélyes anyagokra és az állampolgárok közösségeit érintő tevékenységekre vonatkozó információit; és lehetővé kell tenni a döntéshozatali folyamatban való részvételt. Az államok segítsék elő és bátorítsák a lakosság tudatosságát és részvételét azzal, hogy széles körben hozzáférhetővé teszik az információkat. Hatékony hozzáférést kell biztosítani a bírósági és igazgatási eljárásokhoz, beleértve a jóvátételt és helyreállítást”.

hajtása érdekében egy közös dokumentumot fogadnak el. Ehhez a kezdeményezéshez időközben további 13 latin-amerikai és karibi állam csatlakozott, így immáron 23 állam vesz részt abban a kodifikációs folyamatban, amely az Aarhusi egyezményre mint sikeres példára és egy hasonló szerződés előfutárára tekint,⁶ még ha e kodifikációs törekvéseknek kézzel fogható eredményét nem ismerjük jelen sorok írásakor, azaz 2017 júniusában.

Az Aarhusi egyezmény és az Európai Unió viszonyának bemutatása⁷ természetesen a csatlakozás⁸ után elfogadott, az egyezmény rendelkezéseinek közösségi szintű alkalmazását biztosító uniós szekunder jogforrások, valamint a bírósági esetjog elemzésén keresztül valósulhat meg. Mivel valamennyi uniós tagállam részese az egyezménynek (mint egyes szerződésnek),⁹ ezért nem kevésbé releváns egyrészt a tagállamoknak az aarhusi pillérek – azaz a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférés, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvétele, és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosítása – kapcsán elfogadott jogalkotási (és egyes jogalkalmazási) lépéseinek, másrészt a tagállamoknak az Unió mint szerződő fél által elfogadott, az aarhusi egyezmény közösségi szintű végrehajtását biztosító eszközeivel kapcsolatos viszonya. A könyv azonban az utóbbi két aspektust vállaltan kihagyja az elemzésből, amelyek kifejtésére egyébként további monográfiák lennének szükségesek, figyelemmel a tágabb kontextusra és arra a monumentális mennyiségű esettanulmány-elemzésre, amelyek révén az egyes részes feleknek az egyezményhez fűződő viszonyrendszerét (belső jogát, ítélkezési gyakorlatát) fel lehetne térképezni. Egy ilyen sokrétű elemzési lehetőséget magában hordozó témakör esetében már önmagában az is nagy vállalkozás, ha a szerző az uniós/közösségi jogalkotás és bírói jogalkalmazás termékeit mutatja be, alapvetően leíró jelleggel. A monográfia valódi tudományos hozadékaik közül kiemelhető különösen a jogesetek lényegre törő, rövid értékelést is tartalmazó bemutatása (különösen 56–58. o., 62–67. o., 72–76. o. és 160–181. o.), amelyek a kézirat lezárásáig meghozott releváns esetjog ismeretén, azok beható tanulmányozásán alapulnak.

Kritikaként említhető viszont, hogy „*Az Aarhusi egyezmény és az EU*” címet viselő III. fejezet alkotja lényegében a könyv fő témáját, miközben ez a rész mindösszesen 13 oldal terjedelmű. Ezt az anomáliát azonban egy egyszerű szerkesztési lépéssel megoldhatta volna a szerző, hiszen e szerkezeti egység alfejezetévé kellett volna átemelni a IV–VI. fejezeteket, mivel azok szervesen ehhez a főkérdéshez illeszkednek. Így pedig e részek ugyan elvesztették volna önálló fejezeti státusú-

⁶ A legutóbbi találkozóra egyébként 2016 novemberében, Santiagóban (Chile) került sor, az ENSZ Latin-Amerikai és Karibi Gazdasági Bizottságának égisze alatt. A találkozóra készült el a következő gyűjteményes kötet: *Society, Rights and the Environment: International Human Rights Standards Applicable to Access to Information, Public Participation and Access to Justice* (Santiago: UN Economic Commission for Latin America and the Caribbean, LC/W.712 2016). A kötet a három pillér univerzális és regionális nemzetközi standardjairól és kritériumairól szól.

⁷ Lásd még ec.europa.eu/environment/aarhus/.

⁸ Az Európai Unió az egyezményt 1998. június 25-én írta alá, és 2005. február 17-én hagyta jóvá.

⁹ Lásd treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-13&chapter=27&lang=_en.

kat, ámde ezzel a kibővített, alfejezeti tagolással ellátott III. rész a könyv vizsgálati fókuszának teljességét is kiemelte volna.

Kisebbsajta elszalasztott lehetőségnek tűnik, hogy a III. szerkezeti egységben (47–48. o.) a szerző rávilágít ugyan az unió demokráciadeficit problémájára, azonban ezt az elemzést nem viszi végig, sajnos gyorsan elvarrja, miközben pontosan az Aarhusi egyezményben rögzített három eljárási jog alkalmas lehetne – az európai polgári kezdeményezés mellett – ennek a sokat idézett (és vitatott) demokráciadeficit-problémakörnek a feloldására. A szerző mentségére szóljon, hogy az olvasó a „zöld demokrácia” megvalósulásának uniós szintű garanciáiról szóló elemzést kap a kötet egészében.¹⁰

A könyv kimerítően tárgyal valamennyi releváns másodlagos jogforrást,¹¹ amelyek révén az Unió a környezeti információhoz való jogot (IV. fejezet), a környezeti ügyekben történő döntéshozatalban való részvétel jogát (V. fejezet), illetve a környezeti ügyekben az igazságszolgáltatáshoz való jogot (VI. fejezet) közösségi szinten igyekszik biztosítani. Utóbbi kapcsán a szerző helyesen mutat rá egy külön, az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférésről szóló irányelv szükségességére (211–220. o.),¹² amelyre először leginkább a szlovák barnamedve-ügy néven elhíresült (*C-240/09. számú ügy*) jogeset mutatott rá (211–216. o.), újabban pedig a *C-401/12 P egyesített ügyek* (eredetileg három ügy, *Tanács, Parlament, Bizottság kontra Vereniging Milieudefensie és Stichting Stop Luchtverontreiniging Utrecht*) is. A könyv kéziratának lezárása 2015-ös, így az ezekben az egyesített ügyekben hozott ítélet még nem feltétlenül állt a szerző rendelkezésére, azonban már az Európai Unió Bíróságának ügylaajstromán szerepeltek az ügyek, mi több, már 2014 májusában Jääskinen főtanácsnok indítványa is ismert volt az egyesített ügyek kapcsán.¹³

¹⁰ Kiemelve külön is az első sikeres uniós polgári kezdeményezést, a Right2Water projektet (120. o.). Erről lásd bővebben www.right2water.eu/.

¹¹ Csak a legfontosabb, főbb ágazati szekunder normákat megemlítve (egyfajta „fontossági” sorrendben): (1) az *Európai Parlament és a Tanács 1367/2006/EK rendelete* (2006. szeptember 6.) a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló Aarhusi Egyezmény rendelkezéseinek a közösségi intézményekre és szervekre való alkalmazásáról (Aarhus-rendelet); (2) az *Európai Parlament és a Tanács 2003/4/EK irányelve* (2003. január 28.) a környezeti információkhoz való nyilvános hozzáférésről és a 90/313/EGK irányelv hatályon kívül helyezéséről; (3) az *Európai Parlament és a Tanács 2003/35/EK irányelve* (2003. május 26.) a környezettel kapcsolatos egyes tervek és programok kidolgozásánál a nyilvánosság részvételéről, valamint a nyilvánosság részvétele és az igazságszolgáltatáshoz való jog tekintetében a 85/337/EGK és a 96/61/EK tanácsi irányelv módosításáról; (4) a *Tanács 2005/370/EK határozata* (2005. február 17.) a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló egyezménynek az Európai Közösség nevében való megkötéséről (Aarhus-csatlakozási határozat); (5) az *Európai Parlament és a Tanács 2014/52/EU irányelve* (2014. április 16.) az egyes köz- és magánprojektek környezetre gyakorolt hatásainak vizsgálatáról szóló 2011/92/EU irányelv módosításáról EGT-vonatkozású szöveg; (6) az *Európai Parlament és a Tanács 2011/92/EU irányelve* (2011. december 13.) az egyes köz- és magánprojektek környezetre gyakorolt hatásainak vizsgálatáról EGT-vonatkozású szöveg.

¹² Miközben az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés azért egyes irányelvekben megjelenik, de csak sporadikusan, korántsem egységes, integratív szemlélettel (181–205. o.).

¹³ Lásd curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=151972&pageIndex=0&doclang=HU&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=778622.

A kötetben helye lett volna továbbá az Aarhusi egyezmény Megfelelési Bizottsága (*Compliance Committee*)¹⁴ releváns anyagainak, különösen az Európai Unióval kapcsolatos anyagok elemzésének, amelyek jó része már a kézirat lezárása előtt publikálásra került.¹⁵ Az Unió és a Megfelelési Bizottság közötti kapcsolat meglehetősen intenzív, legutóbb például (természetesen jóval a könyv megjelenése után) 2017. március 17-én fogadták el azokat a megállapításokat és ajánlásokat (*findings and recommendations*), amelyek az uniós megfelelési kérdések kapcsán születtek.¹⁶

Pánovics Attila könyve tehát ajánlható az uniós környezeti demokrácia, a zöld-jogok iránt érdeklődők figyelmébe, miközben az uniós környezeti jogalkotás fontos mozzanataira is rávilágít. A könyv egyik tételmondata minden bizonnyal az a meggyőző felismerés (és a későbbiekben ezt az állítást alátámasztó elemzés), miszerint

„az Aarhusi egyezmény a környezeti információkhoz való hozzájutás terén biztosítja a legszélesebb körű részvételi lehetőséget a nyilvánosság számára, és ezen a téren hatott leginkább a közösségi/uniós jogra is. Az Egyezmény első pillérének alkalmazása egyrészt lehetőséget biztosít a másik két pillér hatékonyabb érvényesítésére, másrészt segít megváltoztatni a környezeti adatokkal kapcsolatos általános vélekedés megváltozását” (51. o.).

A párizsi megállapodás hatálybalépése után (az Amerikai Egyesült Államok szerepvállalásától, illetve ennek hiányától is függetlenül) az EU kiemelt és vezető szerepet kíván játszani a klímapolitikában, a környezeti kihívások leküzdésében, és ennek nagyon fontos belső garanciális biztosítéka a zöld demokrácia széles körű biztosítása. Bizonyosan állítható, hogy a magánszemélyek és a nem kormányzati szervezetek számára biztosított eljárási jellegű „zöldjogok” már rövidtávon is elősegíthetik az uniós szintű környezetpolitika (közösségi és tagállami szintű) fejlesztését, ezáltal pedig az Unió globális környezeti szerepvállalásának erősítését. Egy vegyes szerződés esetén (mint amilyen az Aarhusi egyezmény) ezért különösen fontos, hogy a közösségi célokat egyértelműen meghatározzák, és azok mind az uniós intézmények, mind az államok szintjén azonosíthatók és követhetők legyenek, következképpen a címzett kör, azaz a közvélemény is értesüljön ezekről. Ezt most már az is elősegíti, hogy Pánovics Attila jóvoltából immáron magyar nyelven¹⁷ is rendelkezésre áll egy olyan monografikus forrás, amely e kérdéseket kimerítő-

¹⁴ Lásd www.unece.org/env/pp/cc.html.

¹⁵ Gyűjteményes jelleggel lásd www.unece.org/environmental-policy/treaties/public-participation/aarhus-convention/envpftwg/envppcc/envppccimplementation/fifth-meeting-of-the-parties-2014/european-union-decision-v9g.html.

¹⁶ *Findings and Recommendations of the Aarhus Convention Compliance Committee concerning Compliance by the European Union with the Aarhus Convention* [ACCC/C/2008/32(EU)] – 17 March 2017. www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/compliance/C32_EU_Findings_as_adopted_advance_unedited_version.pdf.

¹⁷ A külföldi szakirodalomból lásd Marc PALLEMAERTS (szerk.): *The Aarhus Convention at Ten. Interactions and Tensions between Conventional International Law and EU Environmental Law* (Groningen: Europa Law Publishing 2011).

en elemzi, a tudománnyal foglalkozó és a laikus közönség számára egyaránt érthető nyelvezettel és stílusban.

*Kecskés Gábor**

TAKÁCS PÉTER (SZERK.): ÁLLAMBÖLCSELETI TÖREDÉK. SOMLÓ BÓDOG ÍRÁSAI ÉS HÁTRAHAGYOTT JEGYZETEI EGY MEGÍRNI TERVEZETT ÁLLAMBÖLCSELETBŐL (BUDAPEST: GONDOLAT 2016) 264.

Takács Péter egy ideje a „hagyományos” államelmélet (államtan, vagy állambölcselet) szinte utolsó művelője Magyarországon,¹ és e „műfaj” elmélettörténetét is szinte teljesen egyedül gondolja. Lehet persze azon vitatkozni, hogy ez a szemléletmód mennyire avított, vagy azon, hogy hogyan üresedett ki, és kerültek át az itt gondozott témák részben a politikatudomány (demokrácia, jogállam) és szociológia (terület, népesség, az állam társadalmi és gazdasági aktivitása), részben a politikai szociológia (államszervezet), végül a nemzetközi jog és nemzetközi kapcsolatok (államkapcsolatok) területére. Azt azonban oktatási tapasztalataim alapján is állíthatom, hogy ez a tárgy még mindig az egyik legjobban oktatható és sokszor a gyakorlati jogi munkában is (legalábbis itt Magyarországon) az egyik legjobban használható ismerethalmazt adja.

Azon is lehet vitatkozni, hogy milyen hozadéka lehet a magyar jogbölcselet képviselői tanulmányozásának, illetve az ilyen, igen nagyrészt forráskiadásokat tartalmazó kötetnek. Ezzel kapcsolatban két szélsőséges álláspontot érzékelhetünk. Az egyik – nyíltan soha ki nem mondott, de szinte azt mondhatnám, mindnyájunk kollektív tudatalattijában ott lappangó – álláspont szerint a magyar jogbölcseleti hagyomány lehet egyfajta érdekesség, és mint „családtörténet” talán izgalmas is, de a jelenkor problémáinak megértését, a fontosnak tartott nemzetközi tudományos diskurzusokhoz való hozzászólást, az azokba való bekapcsolódást inkább csak akadályozza, mint elősegíti. A másik álláspont sem állítja ennek az ellenkezőjét – például miszerint Somló olvasása és a róla való gondolkodás előre vinné, vagy bekapcsolhatná a magyar jogtudományi diskurzust a nemzetközi körforgásba –, hanem

* PhD, tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, 9026 Győr, Áldozat u. 12.
E-mail: kecskes.gabor@tk.mta.hu.

¹ Lásd pl. az elmúlt évekből EGRESI Katalin – PONGRÁCZ Alex – SZIGETI Péter – TAKÁCS Péter: *Államelmélet* (Győr: Széchenyi István Egyetem ÁJK 2016); TAKÁCS Péter: *A rózsza neve: Magyar Köztársaság: Az államok nevééről és a magyar állam átnevezéséről* (Budapest: Gondolat 2015); TAKÁCS Péter – H. SZILÁGYI István – FEKETE Balázs (szerk.): *Államelmélet: Fejezetek és előadások az állam általános elmélete köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2012); TAKÁCS Péter: *Államtan. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből: Az állam általános sajátosságai* (Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kar Jogtudományi Tanszék 2011).

csak annyit mond, hogy a magyar hagyomány ápolása, a beszélgetés az elődeinkkel sajátos tudományos önértékkel bír, és *erkölcsi kötelességünk*. Takács Péter könyve, már rögvest az előszóban jelzi, hogy ezen az állásponton van. Attól azonban, hogy teszünk egy erős állásfoglalást arról, hogy miért foglalkozunk a magyar állambölcseleti hagyománnyal, még nem biztos, hogy magának a kérdésfelvetésnek és a dilemmának a jogossága megszűnne.

Takács Péter kötete háromféle szöveget tartalmaz. Egyrészt olyan Somló Bódog által írt állambölcseleti szövegeket, amelyek már vagy a szerző életében jelentek (Machiavelli, Platón államtana), vagy később közölték őket – részben Varga Csaba a '80-as években, részben maga a kötet szerkesztője. Ezek az írások általában viszonylag nagyobb terjedelműek, és gondolatilag is lekerekítettek. Másrészt a kötetben található rövidebb, részben még közzé nem tett írásokat, amelyek – bár Takács Péter kifejezetten tiltakozik a „forgács” szó ellen – inkább tekinthetők Somló egy-egy szerző olvasása közben keletkezett jegyzeteinek, gondolattöredékeinek, semmint kiérlelt gondolatmeneteknek.

Végül a harmadik típus a Somló *ról* szóló hosszabb textusok csoportja, valamint az azokat kiegészítő dokumentumok és képek. Előbbi három tanulmányt jelent: Varga Csaba visszaemlékezését, amelyet a kéziratos Somló hagyatékából elsőként közölt állambölcseleti jegyzeteihez írt bevezető tanulmányok folytatásaként lehet felfogni, valamint Takács Péter két nagyszerű tanulmányát. Az első Somló állambölcseleteiről szól, a második egy hosszabb lélegzetvételű pályakép. Végül, e körbe tartoznak a kötetben közölt, Somló életének egy-egy aspektusát felvillantó és nagyobbreszt itt először közölt források, dokumentum, képek.

Az államelméleti töredékek egy részét, ahogyan már jeleztem, korábban kiadták. Van azonban egy kb. öt oldalnyi részlet, amely még nem jelent meg. Ez az öt oldal a „fajkérdésről” és a „zsidókérdésről” szól. E szövegeken különösen jól látszik az avulás, két ok miatt is. Egyfelől a Somló által fajkérdésként exponált gondolatmenet ma már nagyobbreszt a nyelvi és etnikai kisebbségek, vagy a nacionalizmusok tematikájába tartozik, másfelől pedig a zsidó „fajról” abban a beszédmódban, amelyben Somló – maga is asszimilálódott zsidó – beszél, ma egészen egyszerűen már nem lehet beszélni. Somlónak a zsidó „fajjal” kapcsolatos gondolatmenete egyébként azon alapszik, hogy a zsidóság túlságosan racionális, és kigúnyol minden babonát és hagyományt, amely az elgondolt ésszerűnek ellentmond. S ha olyan rétegekre bukkan, akiknek az érdeke egybeesik ezzel, akkor próféta és népvezér lesz. „Csak így nyer magyarázatot az a rejtély, hogy a nép szemében egyébként visszataszító alakok hogyan tehettek rá olyan befolyást és hogyan válhattak vezéréivé Európa részében.” (26. o.)

Ez a részlet jól jelzi, hogy mi is a helyzet a korábbi elméletekkel – és ez a meglátás érvényes nemcsak az olyan témára, mint a „fajkérdés”, hanem az olyan nagyobb témakörre, vagy tudományágra is, mint az „államtan”. Igaza van Takács Péternek abban, hogy Somló gondolatai „szellemi elevenséget” mutatnak (10. o.). Csak éppen az államtan beszédmódjában vannak ágyazva, ezért tűnnek elavultnak, régiesnek. Ez pedig felveti azt a kérdést, hogy a társadalomtudományokban mi számít inkább: a gondolati elevenség, vagy az, hogy – olykor a gondolatlanságot

is jól lepezve – képesek vagyunk az éppen felkapott, nemzetközileg bevett beszéd-módot jól beszélni. A válasz korántsem olyan egyszerű, mint gondolnánk – miszerint a gondolat számít és nem annak a formája. Azt hiszem, a beszédmód, amely nemcsak a fogalomkészletet, a kiinduló elméleti kereteket, hanem az egyáltalán elmondható dolgokat is jelenti, a társadalomtudományokban éppúgy része a tudományosság kánonjának, mint az, hogy a természettudományok mit tartanak bizonyítottnak, milyen módszereket fogadnak el a kísérletezésben és ezek dokumentálásában. Ez pedig sajnos azt is jelenti, hogy a beszédmódok megváltozása nem indulhat a perifériáról, éppen ugyanúgy, ahogyan például az öltözködés és a divat megújulásai is a divatközpontokból gyűrűznek tova. Ami a periférián keletkezik és nem illeszkedik a bevett beszédmódokba, az legfeljebb egzotikus és különös, rosszabb esetben viszolyogtatóan provinciális és nevetséges lesz.

Ehhez kapcsolódik még két gondolat, mindkettő Somló saját korábbi önmagával szemben gyakorolt kíméletlen kritikáját mutatja, és bizonyos szempontból szintén csak itt a régióinkban fordulhat elő. Az első a tudományos szocializmussal kapcsolatban leírt szinte önkínzóan kritikus bekezdései. (Mint ismert, Somló fiatalkorában nemcsak kacérkodott a marxizmussal, hanem a nagyváradi ügy kapcsán – akaratán kívül – szinte a lehangosabb szószólójává is vált. Somló felolvasása után, amely „társadalmi haladásról” szövelt, és Ady ad róla hírt, a nagyváradi jogakadémia konzervatív tanárai felirattal fordulnak a miniszterhez, Somló felfüggesztését kérve. Végül azonban Somlót nem függesztik fel.) Így különösen megkapó, ahogyan a tudományos szocializmust „elintézi”. Szerinte ugyanis nem utópisztikus és tudományos szocializmus van, hanem idealisztikus és pozitívisztikus. Azért téves tudományos szocializmusnak nevezni a valójában a pozitívizmus talaján álló tanítást, mert ezzel épp a pozitívizmus tévedésébe esünk, hiszen azonosítjuk a „tudományosságot” a „pozitívizmussal” (34. o.). A másik megkapó és elgondolkodtató töredék is a kiadatlan részletek között találjuk. Itt Somló arról ír, hogy a forradalom idején az állam játékszerré válik, és „mindenki, aki csak akarja, magához veheti az állam gépezetének egy darabját, és nekiállhat vele államosdit játszani” (22. o.). Mint az ismert, Somlót az őszirózsás forradalom vihara még a minisztertanács ülésére is elsodorja (210. o.). Ennek fényében nem nehéz felfedezni a személyes háttérrel és önkritikával az idézetben.

A kiadatlan szövegtöredékekkel számomra – és ez teljesen szubjektív – egyenértékűek a még kiadatlan Somlóról szóló dokumentumok. Itt például találhatunk három fényképet Somlóról – egyelőre ez az összes, ami fennmaradt róla. Itt adja közre a szerkesztő Somlónak a máramaroszi református liceumba állásért történt folyamodását követően szüleinek írt keserű hangú levelét is. Valamint itt található két igen érdekes, és a korszakot jól illusztráló dokumentum. A népköztársaság idején tett eskü szövege, amelyben a formanyomtatványon egyszerűen áthúzták a régi rendszerre utaló szövegeket, így lett a „legfelsőbb elhatározással” kinevezettből „a miniszter tanácsi rendelettel” kinevezett. Továbbá itt olvashatjuk azt a rövid, de annál drámaibb tartalmú, a forradalmak lecsengését követően az egyetemi igazoló bizottság által írt levelet is, amelyben a bizottság Somlót „igazoltnak jelenti ki”, ezzel már hivatalosan is a „másik” (nem forradalmár és nem progresszív) oldal-

ra sorolva őt. Hasonlóan megrázó látni, hogy Somló sírja nem maradt fenn: a fényképek csak az újonnan állított és régebbi emlékkövet, és a sír helyén álló sírkövet mutatják – egy beszántott sír hült helyét.

Szerintem azonban – és ezzel a szerkesztő szerénysége okán bizonyosan vitakozna – a kötet legértékesebb része a Takács Péter által írt két hosszabb Somló-tanulmány.

Az első Somló államelméleteivel foglalkozik. A szerző állítása szerint ugyanis Somlónak – részben a korszakaihoz igazodóan is – legalább *három* államelmélete volt. Az első az „*Állami beavatkozás és individualizmus*”-ban, Somló habilitációs dolgozatában található. Igaz, ez inkább még általános társadalomelméletnek minősíthető, és ahogyan Takács Péter helyesen megállapítja, az „igazi” állami beavatkozásról szinte semmit nem mond: inkább az állam és a társadalom viszonyát, és ezen belül az állami szabályozás szerepét feszegeti, ezt azonban szellemesen, vagy hogy Takács Pétert idézzük, „eleven módon”.

Somló második államelmélete maga a *Juristische Grundlehre* – állítja a szerző, és ezzel ismét egyet kell értenünk. A *Grundlehre*-ben egy teljesen eredeti államelméleti fogalommal is találkozhatunk, mégpedig a *Rechtsmacht* (joghatalom) fogalmával. A *Rechtsmacht* egyszerre norma és fakticitás, a két aspektus egyesülése, együtt jelen levése. A szerzőnek itt található, Somlóról szóló elemzése nemcsak azért magával ragadó, mert pontos és tárgyyszerű, hanem azért is, mert szakít a hasonló elmélettörténeti jellegű tanulmányok azon rossz tulajdonságával, hogy az ismertetett szerzőről semmiféle kritika nem megengedett. Takács Péter itt ugyanis nagyon határozottan kifejti, hogy a *Rechtsmacht* fogalmában hatalmas ellentmondások feszülnek: Somló a tüzet és a vizet igyekezett itt összebekíteni (179.).

Végül Somló harmadik államelméletét azok az írások is képviselik, amelyeket e kötetben olvashatunk. Ezekben az írásokban a „múltról beszélő, de a jelenről szóló” Somlóval állunk szemben – mondja Takács Péter. És valóban: nemcsak a most elsőként közölt, hanem a már korábban közzétett írásokban is állandó áthallások vannak, amelyeket persze az apolitikussá váló (vagy inkább arra vágyó) Somló „örök igazságoknak” állít be. Ezek az örök igazságok képezik az új – végül meg nem írt – államelmélet alapvonalait. Ez már egy *nem jogi* államelmélet, amelynek középpontjában csupa-csupa akkor a „levegőben lógó” probléma áll. Az autoritás (igazolt hatalom) kérdése, a faji kérdés, a szocialista utópia problémái, hogy csak hármat említsünk.

Takács Péter a maga hihetetlenül pontosan okadatolt stílusában egy Somló munkásságáról szóló 32 oldalnyi hosszúságú átfogó tanulmányt is közzétesz a kötetben. Az írás sok, itt elsőként közölt forrást is megidéz, és Somló életének bizonyos aspektusait egészen élesen világítja meg. Ilyen nyomtatásban első alkalommal² közölt forrás például Szladits Károly Somlóhoz írt levele, amely a nagyváradi ügy nyomán keletkezett (199. o.). Ugyanilyen hiánypótló Takács Péter gyűjtése Somló kortársaival folytatott vitáiról, amelyek egy részéről én is csak itt olvastam először

² A szerző jelzi, hogy a levelet online módon Sólyom Péter a Somló Bódog Társaság Facebook-oldalán közzölte 2011-ben először.

(202. o.). Somló barátságainak és szerelmeinek külön oldalakat szentel a szerző (204–206. o.), és egészen átlélhetően – némi áthallásokkal – mutatja be a budapesti jogi kar századfordulós miliójét és az ottani tehetségtelen, szellemileg impotens tanári kart, Somló 1919–20-as ottani éveivel kapcsolódóan (211. o.). Mindezt természetesen számos magyarázó lábjegyzettel együtt kapjuk. A lábjegyzetek bősége és pontossága egyébként nemcsak itt jellemző, hanem a Somló-kéziratoknál is, ahol szinte minden apró adathoz találunk magyarázatokat és kiegészítéseket. Ráadásul a kötetet egy névmutató is kiegészíti. Külön öröm, hogy Takács Péter a *Jog, állam, politika* 2016/4. számának hasábjain további forrásokat is közzé tett.

Takács Péter nemcsak abból a szempontból csatlakozott a könyvével egy hagyományhoz, hogy a magyar jogbölcselet egy jelentős gondolkodójáról írt, hanem azzal is, *ahogyan ezt feldolgozza*. Litván György,³ Nagy J. Endre,⁴ de sok szempontból Sólyom Péter és Andreas Funke,⁵ Schweitzer Gábor és Halász Iván,⁶ Fleck Zoltán,⁷ és talán egy kicsit a jelen sorok szerzője is valahogy azonnal a (mélabús) moralizálás és pszichologizálás talajára téved, ha Somlóról írnak. Talán az egyetlen kivétel ez alól Szabadfalvi József, a magyar jogbölcselet értő kutatója, akinek egy kicsit jobban sikerül távolságot tartania.⁸

De miért olyan fontos nekünk Somló, hogy állandóan olvassuk, újraolvassuk, akárcsak egy költőt, és miért írunk róla ebben a moralizáló, érzelmektől teli stílusban? Hiszen egy költőt százszor el lehet olvasni, és ez rendjén van, mert minden nemzedék felfedezheti, mert az esztétikai érték időtálló. De Somló alkotásai valójában nem azok. Az *Állami beavatkozás és individualizmus* ma már inkább mosolyogtató, a *Juristische Grundlehre* a rég meghaladott újkantiánus jogfilozófia és egy rég meghaladott műfaj (általános jogelmélet) egy ma már alig olvasható darabja.

De akkor miért, miért? A drámai *suicidium* mellett van más magyarázat is, és Takács Péter könyvének olvasása kapcsán jöttem rá, mi az.

Az a magyarázat, hogy Somló *mi magunk vagyunk*. Magunkat látjuk a sorsában, ahogyan gögösen elutasítják a jogakadémián. Mi vagyunk a saját fajukat szapuló zsidók, a kommunisták, a fiatalon szájhősök és vétkezők, középkorúan sikert

³ LITVÁN György: „Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején: Somló Bódog (1873–1920)” *Valóság* 1973/8. 32–42.

⁴ NAGY Endre: „Erény és tudomány: Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról” *Világosság* 1981/12. 764–772.

⁵ SÓLYOM Péter – ANDREAS FUNKE: „Einleitung” in SÓLYOM Péter – ANDREAS FUNKE (szerk.): *Verzweifelt objektiv: Tagebuchnotizen und Briefe des ungarischen Rechtsphilosophen Felix Somló (1873–1920)* (Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2013) 13–93.

⁶ SCHWEITZER Gábor – HALÁSZ Iván: „Peregrináció germániában: Somló Bódog a lipcsei és a heidelbergi egyetemen (1896–1897)” *Jogtudományi Közlöny* 2010/6. 286–297.

⁷ FLECK Zoltán: „A körülmények kényszere – Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus” *Tolle Lege* 2011/1.

⁸ Szabadfalvi József tucatnyi írást tett közzé Somlóról, így csak példaként SZABADFALVI József: „Bódog Somló – The »Representative Man« of Hungarian Legal Philosophy” in ZORAN POKROVAC (szerk.): *Rechtswissenschaft in Osteuropa: Studien zum 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main: Klostermann 2010) 375–389.

szomjazók, később a gyávák, a barátaikat megtagadók, az igazoltak, és az öngyilkosságra készülők.

Mi vagyunk, akik *gőgösen lenézzük a politikusokat* – egykori barátainkat és egyetemi évfolyamtársainkat –, és közben irigyeljük is őket. Nemcsak a pillanatnyilag anyagilag gondtalan életüket, hanem hogy befolyásuk lehet a dolgokra, hogy valódi döntéseket hozhatnak, és ezekkel a döntésekkel sorsokat befolyásolhatnak, hogy *tétje* van annak, amit csinálnak. Irigyeljük a hatalmat, de nem mondjuk ezt ki, inkább csak azt mondjuk „én a tudomány világában vagyok otthon”. De azután egy helyettes államtitkári, egy miniszteri, egy nagyköveti, egy alkotmánybírói pozíció, és kiderül, talán nem is olyan fontos a tudomány. Ugyanakkor nem tudjuk, mit kezdjünk ezzel az ambivalens viszonyal. Somló sem tudta.

Mi magunk vagyunk, akik nem tudjuk hányadán is állunk a *nyugati tudomány*nyal. Milyen jól esik az elismerés onnét! Voltaképp ez az egyetlen igazi elismerés, ezt mérjük, felülpontoszuk, és hasra esünk előtte. Somló az egyetlen sokat idézett jogtudományi szerző nyugaton – mondjuk. De egy amerikai PhD-hallgató *Harvard Law Review*-ban megjelent dolgozatát többen idézik egyetlen év alatt, mint Somlót összesen 1917 óta. S mit lehet ezzel kezdeni? Dühösen, telve kisebbségi komplexusokkal azt lehet mondani dacosan: igen, nekünk vannak saját hagyományaink!

De mi magunk vagyunk, akik valójában nem tudjuk hányadán is állunk *ezzel a hagyománnyal*. Kiállnak a dolmányos, bokacsattogató, zsinóros-mentés Werbőczytől ájultak, és ilyenkor kicsit elhúzzuk a szánkat, de azután mi magunk idézünk Werbőczyt és Deákot, és kicsit kevesebb Eötvös Józsefet, mert valahogy ezek nemcsak azért kedvesek nekünk, mert olyan okosakat irtak, hanem mert a mieink, kicsi, savanyú gyümölcsseink.

Mert végső soron, azt hiszem, az itt a baj, hogy ezek a hagyományok *nem adnak nekünk magabiztosságot* – hiszen az lenne a legfontosabb a hagyományokban, hogy magabiztosságot adjanak, mint arisztokrata-csemetének az ősök olajfestményei a falon, és a róluk mesélt anekdoták a családi asztal körül. De a mi anekdotáink a kollégák feliratairól, feljelentéseiről, igazolási eljárásokról, kurta és dicstelen miniszterségekről, a példakép-országok frakkos urai által véghez vitt – de persze nemcsak egyedül nekik köszönhető – országcsonkításról, öngyilkosságokról, majd sírok beszántásáról, az elődök gyalázásáról, majd érdemükön felüli túlzott dicséretükről szólnak.

Az a kérdés, hogy mikor törik meg az átok, és mikor lesz ehhez a hagyományhoz tartozni boldog, felemelő, pozitív érzés.

Zódi Zsolt*

* PhD, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, 1093 Budapest, Fővám tér 8; tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
E-mail: zodi.zsolt@tk.mta.hu.

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége örömmel fogadja a Szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közlését, de a Szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az ajtre@tk.mta.hu címen jelezheti.

SOMSSICH Réka: *Egységes jog – egységes értelmezés?
Az uniós jog értelmezése a tagállamok szintjén*
(Budapest: ELTE Eötvös 2016) 286.

BENCZE Mátyás: *„Nincs füst, ahol nincs tűz” Az ártatlanság vélelmének
érvényesülése a magyar büntetőbíróságok gyakorlatában*
(Budapest: Gondolat 2016) 196.

GLAVANITS Judit (szerk.): *A nemzetközi adásvételi szerződések
joggyakorlatának aktuális kérdései*
(Győr: Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
Nemzetközi Köz- és Magánjogi Tanszék 2017) 127.

GLAVANITS Judit – HORVÁTHY Balázs – KNAPP László (szerk.):
*Az európai jog és a nemzetközi magánjog aktuális kérdései.
Ünnepi tanulmányok a 65 éves Milassin László tiszteletére*
(Győr: Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
Nemzetközi Köz- és Magánjogi Tanszék 2016) 184.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelenítő orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a Szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A Szerkesztőség a kézirat befogadásról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruhazza az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív [40.000 n (karakter)], maximum két szerzői ív (80.000 n), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 n), maximum egy szerzői ív (40.000 n). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 n terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az eredményekre és a hiányságokra egyaránt rámutatva – értékelik a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (pl. „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (pl. szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajt@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az Állam- és Jogtudomány betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a huszadik század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner-nyomda a tízes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „[...] ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papiros síkján.” (Kner Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft.

Évi előfizetési díj: 3800 Ft.